

Diskussion

BØNDERNE OG HÆREN I DANMARK 1614-1662

AF

KARL-ERIK FRANDSEN

Den 18. november 1994 forsvarede Gunner Lind sin afhandling for den filosofiske doktorgrad: *Hæren og magten i Danmark 1614-1662*.¹ Det følgende er i alt væsentligt identisk med mit indlæg som anden officielle opponenter ved forsvarshandlingen. Den første officielle opponenter var Knud J. V. Jespersen, hvis indlæg er trykt i tidsskriftet *Historie*.

Det er afhandlingens tese, at den faste hær med professionelle officerer, der kun var bundet i loyalitet overfor kongen, spillede en afgørende rolle for enevældens indførelse i Danmark i 1660 ved at træde synligt frem med truslen om vold mod kongemagtens modstandere natten mellem den 10. og 11. oktober 1660 bag Københavns lukkede porte.

Forfatteren gør nu ikke meget for at bevise sin tese. Direkte behandles begivenhederne faktisk kun på siderne 265 og 266, og den eneste konkrete kilde der citeres, er en kongelig ordre af 11. oktober 1660 til de ledende officerer om på grund af den forestående »*changement d'Etat*« at træffe sådanne foranstaltninger, at hæren »*zu Erhaltung innerlicher Ruhe ... alle Troublen widerstandt thun können*«. ² Rent faktisk var der ingen, der fik krummet så meget som et hår i den anledning, og truslerne om vold kendes kun i form af meget generelle udsagn om »*banghed og rædsel*«. ³

Dette spørgsmål er nu faktisk heller ikke Gunner Linds hovedansvar. Det, der virkelig interesserer ham, er sammenhængen mellem udbygningen af det militære magtapparat og det politiske system, eller sagt mere klart: hvorvidt den næsten konstante oprustning i første halvdel af 1600-tallet direkte var hovedårsagen til enevældens indførelse.

¹ Gunner Lind: *Hæren og magten i Danmark, 1614-1662*. Odense Universitetsforlag 1994. 559 s.

² Side 434 note 669 med henvisning til RA, Krigskollegiet, Koncepter, 11/10 1660.

³ Side 12 og note 6.

Igennem 400 veldokumenterede sider når forfatteren frem til, at der faktisk var en sådan sammenhæng, men at den var meget mere kompliceret end normalt antaget. For at kunne forstå denne sammenhæng mener Gunner Lind med rette, at det er nødvendigt med en dybtgående analyse af udviklingen af hærens størrelse og organisation og ikke mindst med en politisk-sociologisk undersøgelse af officerernes status og baggrund. Derfor har han igennem mange år udarbejdet to store databaser, hvoraf den ene omfatter data om hærens enheder, hvorimod den anden er en »prosopografisk« database med en i princippet fuldstændig samling af godt 4.000 biografier over hærens officerer i den undersøgte periode.

Bogen er opdelt i 5 hovedafsnit: 1) indledning (s. 11-20), hvori problemformuleringen præsenteres, 2) »Den væbnede magt« (s. 21-120) der er en kronologisk ordnet gennemgang af hærens størrelse og struktur i forhold til den politiske udvikling i perioden 1614-62, 3) »Den militære stand« (s. 121-273), der analyserer udviklingen af officerskorpset i forhold til de sociale grupper i samfundet med særlig vægt på den adelige elite, og endelig gennemgås i afsnit 4 »Hærens ledelse« (s. 275-382). Fremstillingen afsluttes med et konkluderende afsnit, som forfatteren har kaldt »Hæren og magten«, hvori delresultaterne samles og indsættes i diskussionen om årsagerne til adelsvældens fald og enevældens indførelse.

I det følgende vil hovedvægten blive lagt på en diskussion af de dele af afhandlingen, der omhandler hærens opbygning, dens sammensætning og rekruttering og især de sociale konsekvenser af opbygningen af militærstaten.

Gunner Lind formulerer følgende konklusion på sit store arbejde om dette aspekt (s. 389): *Det lykkedes for adelsvældens danske stat at gennemføre en internationalt set respektabel opbygning af en hær, der var godt tilpasset de danske landes økonomiske og menneskelige ressourcer og politiske struktur. Der var fra begyndelsen regelmæssige mønstre, som pegede i retning af dette resultat.*

På samme side nævner forfatteren i diskussion med ingen ringere end Axel Oxenstierna, at »forsøgene og ændringerne i Danmark var ikke uden mening, og endte ikke med fiasko.« I betragtning af at den danske hær led ynkelige nederlag og nærmest gik i opløsning i panik, så snart man så skyggen af en svensk uniform både i Torstenssonkrigen og Karl Gustavkrigene, så synes jeg, at det er en nærmest paradoksal påstand, som ægger til modsigelse. Jeg tænker konkret på overgivelsen af skanserne ved Snoghøj 14/1 1644 faktisk uden kamp. Ganske vist tog man dem igen om foråret, men da Torstensson rømmede Jylland i sommeren 1644, var det dog kun fordi den kejserlige hær under Gallas nærmede sig Holsten.

Det er jo også påfaldende, at man sikkert havde en udmærket landsregiment-organisation i Skåne i vinteren 1643/44, men de nationale tropper blev ikke indkaldt, og da de endelig blev det, var det ikke som regiment men som kompagnier, der blev brugt »i den fuldstændigste forvirring«.⁴

Også i 1657 og igen i 1658 kan man jo dog ikke sige andet, end at den danske hær spiller en lidet glørværdig rolle, og det gælder såvel de udskrevne tropper som de hvervede og da også rostjenesten. Det må indrømmes, at stormagterne og vejret var imod os, men alligevel ...

Det forekommer mig, at der er to forsvarsgrene, der forsømmes katastrofalt i den danske hær i Christian 4.s og Frederik 3.s tid, og det er efterretningstjenesten og forsyningstjenesten. Både i efteråret 1643 og foråret 1657 er det ubegribeligt, at svenskerne kan føre en hær op i Jylland, uden at regeringen får meldinger om det. Det er tydeligt, at Christian 4. i december 1643 ikke anede, hvad der skete, og da det endelig gik op for ham, var han meget længe om at træffe de nødvendige beslutninger.

Præcis det samme var tilfældet i 1657, hvor Karl 10. Gustav kunne marchere fra Bresc i det østlige Polen til Holsten, uden at nogen i København fik besked om det. Det var om muligt endnu mere katastrofalt, at Anders Bille, der stod med hæren i Holsten, ikke skaffede sig viden om, hvor fjenden var.

Med hensyn til organiseringen af forsyningerne ser det også ud til, at danskerne var langt bag efter svenskerne. Når skansen ved Snoghøj måtte rømmes, var det jo især på grund af mangel på forsyninger, og da Anders Bille i foråret 1657 traf det skæbnesvangre valg at gå mod Bremen i stedet for at forsvare Jylland, så var det helt klart på grund af manglen på forsyninger.

Det virker som om, disse to elementer slet ikke er fulgt med udviklingen af hæren, og jeg synes, at det er uheldigt, at Guner Lind slet ikke kommer ind på dem.

Den udskrevne hær 1614

Jeg vil i det følgende diskutere de sociale aspekter af den nationale hærs historie i perioden, idet jeg vil anfægte forfatterens tese på side 43: »*Det ny element var vel tilpasset til det danske lands økonomi. Det var også godt forankret i den herskende sociale, politiske og forvaltningsmæssige orden – bedre*

⁴ K.C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. århundrede bd. 1, 1909, s. 138.*

end de hvervede«. Det kan måske være rigtigt, hvis man ser det fra statsledelsens side, men hvis man prøver at se det lidt fra bunden, fra de udskrevne soldater og fra bøndernes side, så får man faktisk et helt andet indtryk.

Udviklingen i den nationale hær kan deles i 3 perioder:

- 1) 1614, hvor man påbegynder et system med udskrivning af selvejerbønder (s. 39-44).
- 2) 1620/21, hvor der skiftes til et nyt udskrivningssystem baseret på kronens fæstebønder (s. 44-45) og
- 3) 1638, hvor også adelens fæstebønder kommer med i systemet (s. 70 f.).

Hvem der tog initiativet til oprettelsen af den stående hær i 1614, er et emne, som historikerne har været meget uenige om. Derimod er der ingen tvivl om, at der den 17. november 1614 blev udsendt en række velforberedte dokumenter fra Danske kancelli, der beskrev ordningen og gav ordrer til en række udpegede kommisærer (lensmænd) om at foretage udskrivningen af 4.000 mand efter nogle særlige kriterier.

1800-tallets historikere var ikke i tvivl om, at det var Christian 4., der stod bag oprettelsen. Det gælder således I.A. Fridericia i *Danmarks Riges Historie* bd. IV s. 118, der yderligere tilføjede: *»Men den således dannede hær blev næsten en karrikatur: der var kun taget meget mangelfulde bestemmelser om soldaternes eksercits, og underofficererne var selv bønderkarle«*.

Rockstroh, som vel er den eneste, der før Gunner Lind har undersøgt det primære kildemateriale, var i tvivl: *»Det er vanskeligt at sige noget bestemt om, hvem der har æren for oprettelsen af denne militi. .. Det er sandsynligt, at Rigsrådet eller enkelte mænd i dette.. har anset oprettelsen af et nationalt fodfolk for nødvendigt og har ført tanken herom ud i livet.«*⁵ Han havde et par sider før omtalt Arild Huitfeldts fortale til sin Danmarks historie i bindet om Christian 1. fra 1599, hvor Huitfeldt i stærke vendinger propagerede for en national hær.

Erik Arup var naturligvis ikke i tvivl: Det var selvfølgelig Rigsrådet og Christian Friis til Borreby, der stod bag og som gennemførte planerne, mens kongen end ikke nævnes i den forbindelse.

Forfatteren har et markant synspunkt på dette spørgsmål: (s. 39 sp. 2): *»Der var politisk enighed om, at sådan skulle det være«*. Han uddyber det yderligere i note 94: *»Jeg kan ikke følge hans (Rockstroh) eller andres argumenter for, at rådet var den virkelige kraft bag det ny initiativ. I 1614-15 savnes alle oplysninger om en uenighed mellem parterne«*.

⁵ K.C. Rockstroh (1909) s. 6.

Dertil kan man vel sige, at det mærkelige er, at der ikke eksisterer ét eneste stykke papir forud for brevene af 17. nov. 1614, og at sagen ikke synes at have været forelagt Rigsrådet, men derfra og til at slutte at der var politisk enighed om spørgsmålet, er vel et stort spring.

Personlig er jeg mest stemt for at give Christian 4. æren eller skylden for oprettelsen. Det er ikke fordi, jeg har kunnet finde nye kilder, men udelukkende fordi udskrivningsordningen ligner en række andre initiativer, som kongen beviselig tog i disse år.

I instruksens af 17/11 1614 til kommissærerne såvel som i de samtidige åbne breve til lensmænd og selvejerbønder pointeres det, at dette er noget nyt og bemærkelsesværdigt: *»Eftersom fremfarne konge i Danmark vore kære Forfædre og prædecessorer ikke har udi deres kærligheds regiments tid forordineret, at her udi riget skulle holdes nogen vis antal krigsfolk til fods i fredstid, men når man med flid overvejer vore naboers tilstand ... eragte vi det at være højlig fornuft en gemen krigsordning bliver gjort om en vis antal krigsfolk til fods stedse og al tid at holdes her udi riget«.*⁶

I breve til lensmænd og instrukser for de udvalgte kommissærer blev det fastlagt, hvorledes de 4.000 udskrevne soldater fordelte sig på landets len. Leverandørerne af soldater var først og fremmest selvejerbønder, og hvor der ikke var tilstrækkeligt af dem, tog man kronens fæstebønder til hjælp, men det var i de første dokumenter noget uklart, om det var bonden selv, der skulle møde, eller om bonden skulle stille med en af sine karle som soldat. Det sidste blev dog hurtigt det almindelige.

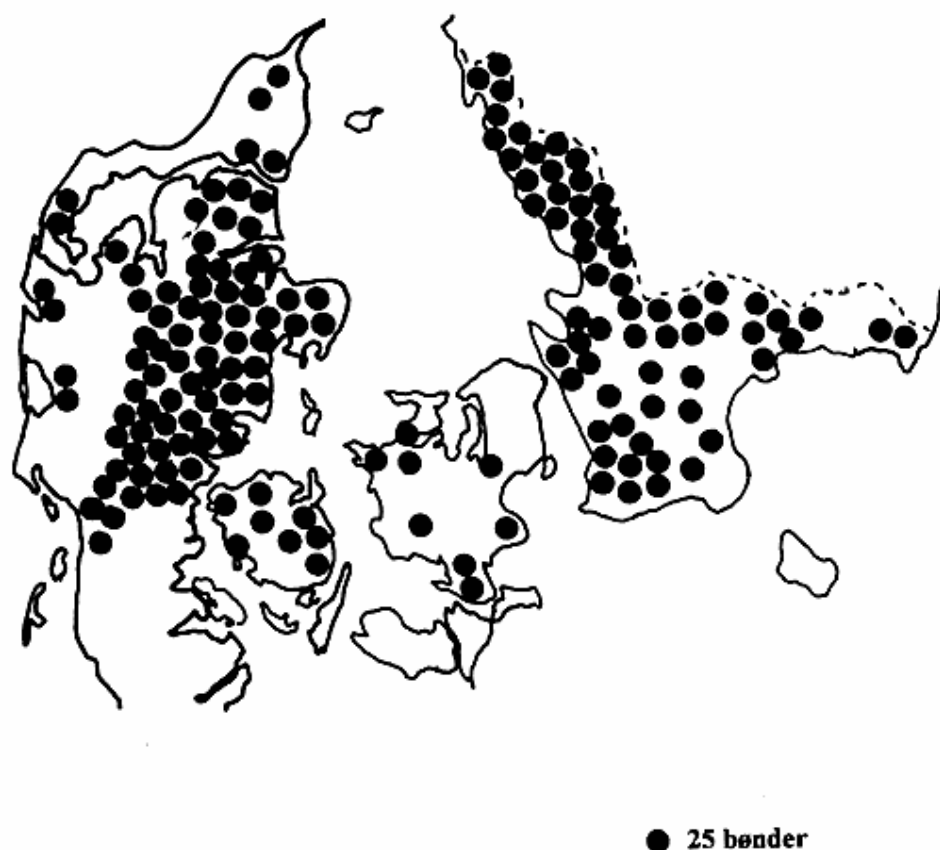
På kortet fig. 1 er markeret de bønder, der skulle stille soldater til de nye regimente, idet hver prik betegner 25 mand.

Det er jo en ejendommelig fordeling, som nok afspejler de områder, hvor der var mange selvejerbønder (Halland og det nordlige Skåne), men omvendt er der en stor koncentration i Østjylland, hvor det samme forhold ikke gjorde sig gældende, og de vestjyske selvejerbønder har man åbenbart ikke villet belaste i denne omgang.

Der var fire komponenter bag udskrivningsvæsenet, således som det blev organiseret i 1614: Selvejerbønder (eller kronens fæstebønder), disses tjeneste karle, de pågældende lensmænd og kongen. Til gengæld for soldaternes militærtjeneste overfor kongen fik de løn, når de var i tjeneste, og når de var hjemme hos bonden, fik de den sædvanlige karleløn + noget ekstra for deres »rådighedspligt«. Dette tillæg fik bønderne kompensation for ved fritagelse for at betale landgilde, skyld og skatter samt for at yde ægter (transporter) til lensmanden.

Gunner Lind antyder flere gange i bogen, at inspirationen til 1614-

⁶ Kancelliets Brevbøger 1614 s. 745 - 49. CCD 3, 422-28.

Figur 1. Udskrivning af bønder til soldaterhold 1614

ordningen måske kom fra Sverige. Det må nok betvivles. I hvert fald var det svenske system på denne tid jo helt anderledes, idet det var baseret på udskrivning af én mand blandt et lægd på 10 bønder. En anden væsentlig forskel fra Danmark er, at de ikke-adelige officerer (Krigsbefålet) udgjorde en særlig stand med særlig repræsentation på rigsdagen. Det blev jo aldrig tilfældet i Danmark.

Det er tydeligt, at for de bønder, der var sat til lav landgilde (som alle selvejerbønder) samt de små fæstebønder, var det en alvorlig belastning, at de nu skulle udrede løn til en soldat, for de havde jo ikke ret meget »at trække fra i skat«. En normal karleløn oversteg vel sjældent 10 dlr., og i Christian 4.s forordning om Tjenestefolk og løsgængere af 16/11 1619 fastslås det, at bonden ikke må betale mere end $4\frac{1}{2}$ -7 dlr. mønt (à 80 sk.), og så var man da nogenlunde sikker på at have karlens arbejdskraft til rådighed på gården. Det var man faktisk ikke med de udskrevne soldater, og da slet ikke således som de blev brugt i de kommende år.

Til gengæld sparede bønderne altså landgilden. For Sjælland opgjorde man den samlede landgilde, som de 200 gårde skulle betale, til 931 dlr. eller knap 5 dlr. pr. gård i gennemsnit. Man bestræbte sig bevidst på at finde gårde med lille landgilde, for derved ville kronens indtægtstab blive mindre. Fra Antvorskov len måtte lensmanden tilmed foreslå en ændring i udskrivningen, eftersom skriveren havde gjort en fejl ved bonden Morten Ibsen i Bromme, idet han havde glemt landgilde på $\frac{1}{2}$ td. smør (= 6 tdr. htk.). En td. htk. kostede før 1620 omkring $\frac{1}{2}$ dlr. Han foreslog derfor, at man i stedet tog Bent Pedersen i Eskilstrup, for hans landgilde udgjorde kun 7 mark = 1 $\frac{1}{2}$ dlr.⁷

På tilsvarende måde blev hele udskrivningen på Fyn kasseret, fordi kommissærerne åbenbart havde taget for store gårde, der betalte en landgilde på i gennemsnit 10 dlr. Da dette ville medføre for stor bekostning for kronen, fik de ordre til i stedet at udskrive andre bønder, der stod for en landgilde på 5-6 dlr., men som alligevel var i så god drift, at de kunne underholde en soldat.⁸

Ifølge Krigsordinansen 17/12 1615 § 7⁹ skulle bonden give en karl, der gjorde tjeneste som soldat 18 dlr. om året i løn, men der er ingen tvivl om, som Gunner Lind skriver på s. 43, at karlene pressede bønderne til højere betaling, simpelthen fordi de vidste, at det var bonden, som blev straffet, hvis soldaten ikke mødte og ikke karlen.

Allerede den 18. oktober 1616 måtte Christan 4. skrive et ganske skarpt brev til chefen for Jyske Regiment oberst Mogens Kaas,¹⁰ at han har bragt i erfaring, at de udskrevne bønder her i landet allevegne molesteres og plages meget af deres soldater, som understå sig til at fordre tre gange så meget som i forordningen, hvilket i længden vil komme de udskrevne bønder til allerstørste skade.

Nogle af bønderne i Dronningborg len havde givet kongen en liste over de forlangte lønninger, som langt oversteg de normerede. Det forundrer kongen storligen, at Mogens Kaas ikke har bedre opsyn med soldaterne. Han skal rette op på det ... såfremt han ikke selv vil stå til rette for sin forsømmelighed. !! Man kan undre sig lidt over brevet og dets tone, for lønnen var jo først og fremmest en sag mellem bonde og soldat, som obersten egentlig ikke skulle blande sig i.

Ved missive til obersterne for de to regimenter af 11/12 1618¹¹ blev det præciseret, at de af kronens bønder, der er udskrevne for at holde

⁷ RA, Danske Kancelli B 100 a: Akter ang. indførelsen af en stående landmilit 1614.

⁸ Kancelliets Brevbøger 1615 s. 781, missive af 5. april 1615.

⁹ CCD 3, 458-63.

¹⁰ Kancelliets Brevbøger 1616 s. 87.

¹¹ Kancelliets Brevbøger 1618 s. 503.

soldater, besværes over billighed af soldaterne med løn og underhold, så bønderne bliver ruinerede. Dette har aldrig været kongens mening, så regimentscheferne skal have flittigt tilsyn med, at soldaterne ikke understår sig til at kræve mere i løn end 12 rigsdaler, der nok svarede til de 18 (slet)-daler i krigsordinansen af 1615.

Til gengæld sparede bønderne jo alle skatter, men de var ikke høje på denne tid, og de sparede alle ægter (transporter) og hoveri. Især det sidste kunne jo nogle steder være ganske tyngende, i hvert fald er der lensmænd der klager over, at de umuligt kan undvære bønder, der bor ved landevejene eller som skal bruges til hoveri på slottet.

Udover bønderne, så var der jo også andre, der måtte betale for den nye ordning. Det var lensmændene. De gik glip af den landgilde og det arbejde, som de udskrevne bønder skulle have leveret. For Stjernholm len, hvor der blev udskrevet 58 selvejere og 16 kronfæstere, har Hans H. Fusing opgjort tabet til værdien af ca. 560 tdr. byg årligt.¹² Det gjorde ikke så meget for regnskabs- og genantlenene, hvor lensmanden var sikret en fast indtægt, men for afgiftslenene (og det var dog ca. halvdelen af samtlige) måtte lensmanden direkte betale denne udgift af egen lomme. Kongen derimod blev holdt skadesløs ved en til formålet bevilliget toldforhøjelse.

Dertil kom, at officererne (kaptajner og løjtnanter) hver skulle have en gård kvit og frit. Den 29/6 1615 fik en række lensmænd således ordre til, at de i deres len skulle udse en god bekvem gård til kaptajnen og en noget ringere til løjtnanten.¹³ De skulle give de på gårdene boende bønder ordre til at fratræde gårdene til påske, men siden uden stedsmål skaffe disse bønder ligeså gode gårde i stedet, så de ikke skulle have noget at klage over.

Således fik Albret Skeel ordre til i Riberhus len at finde en gård til en kaptajn.

Han valgte en senere meget kendt gård: nemlig enkeltgården Esbjerg i Jerne sogn i Skads herred. Der var bare det problem, at bønderne i Skads herred selv ejede bygningerne på deres gårde, så den pågældende bonde forlangte naturligvis erstatning. Det måtte kongen gå med til, men han væltede elegant byrden over på kronens bønder i Riberhus len ved at kræve, at Albret Skeel skulle give dem ordre til i fællesskab at kontribuere 300 rdl. til betaling for bygningerne. Kaptajn Jon Gønge flyttede ind på Esbjerggård, der var en stor gård på godt 9 tdr. landgildehartkorn, som Albret Skeel altså gik glip af. Endnu 1646 var Esbjerg

¹² Hans H. Fusing: *Stjernholm Len 1603-1661*. 1957 s. 106f.

¹³ Kancelliets Brevbøger 1615 s. 817.

en kaptajnsgård, men derefter synes den at være blevet gjort til en normal kgl. fæstegård.

Det er interessant at iagttage, jvnf. s. 147, hvorledes disse officerer blev rekrutterede. Regimentscheferne var højadelige, mens kompagnichefer og løjtnanter var danske ikke-adelige men heller ikke bønder, sådan som underofficererne. De fleste kom fra byerne og havde taget navn efter den købstad, hvor de var født. I 1617 blev der udnævnt to lavadelige kompagnichefer. På s. 149 fortælles endvidere, at disse officerer kom fra de eksisterende enheder: Underofficerer fra besætningen på Kronborg og kongelige drabanter fra Københavns slot, samt at nogle af dem havde været med i Kalmarkrigen.

Man må altså sige, at det trods alt må have virket som et fremmedelement i lokalsamfundet, at en kaptajn fik en gård som Esbjerg. Godt nok var han dansk, men han har sikkert talt en uforståelig nordskånsk dialekt.

Det var nok i princippet en god ordning, hvis den bare var blevet brugt med fornuft, således at de udskrevne enheder efter en vis uddannelse blev hjemsendt med et højt beredskab og hurtigt kunne mobiliseres. Dette var bare ikke tilfældet. Soldaterne blev i stedet for uddannelse brugt til meget, som egentlig ligner udbytning af billig arbejdskraft til hårdt fysisk arbejde som fæstningsbyggeri og digebyggeri i hertugdømmerne, og beredskabet var heller ikke særlig tilfredsstillende.

Kompagnierne var opdelt i korporalskaber, og ved en ordre af 16/8 1615 blev bestemt, at for at disse knægte ikke skulle beholde deres geværer hos sig og fordærve dem, har kongen bestemt, at geværene skulle forvares på et bestemt sted udenfor de tider, da kaptajnen eksercerer soldaterne.¹⁴ Derfor skulle forskellige lensmænd i en navngiven kirke lade fremstille et skab med lukkelse og lås til opbevaring af geværene, så disse velforvarede kunne blive hængt derind.

På kortet fig. 2 har jeg indtegnet de kirker, der for det sjællandske kompagnis 200 soldater var indrettet med våbenskabe. For Kronborg og Københavns len har jeg markeret de udskrevne soldaters bopæl, og man ser jo meget let, at de fjernest boende havde mere end 30 km til deres eksercerplads. Det må have været særdeles uhensigtsmæssigt såvel ved de periodiske øvelser som ved en mobilisering.

Omlægningen af udskrivningssystemet 1619-20

Det gik ikke godt med den nye nationale hær for at sige det mildt. På side 43 har Gunner Lind beskrevet den krise, der opstod i hæren i årene

¹⁴ Kancelliets Brevbøger 1615 s. 827 f.

Figur 2. Kirker med vabenskab og udskevne soldater 1615

1619-21, og han har bestemt ikke overdrevet situationen. At lensmændene og dermed rigsrådet var trætte af ordningen er ikke så mærkeligt. Men både bønderne og soldaterne var det i mindst lige så høj grad.

Krisen kulminerede ved de mønstringer af Jyske Regiment, som blev

holdt i dagene 2., 5., 6. og 12. marts 1621, hvoraf de 2.000 soldater de 218 var syge, og 411 havde ingen soldat, hvordan det så skal forstås. »Meste parten af disse syge kom hjem forgangen herbst med sygdommen og haffuer siden ikke været till pass, och falder dagligen flere der wdi.« Alene i Kalø og Silkeborg len var 21 syge, og 57 bønder havde ingen soldater *og mestenpart deres gårde haver opsagt.*

Mon denne underlige sygdom ikke er noget af det nærmeste, man kommer et oprør i denne tid? I så fald må det siges at være en meget udbredt grad af modstand.

Man var i København godt klar over, at der var noget fundamentalt galt med udskrivningssystemet. Først fastsatte man som nævnt 11/12 1618 maksimal løn for knægtene, så prøvede man med magt at holde fast på soldaterne ved 7/1 1620 at forordne,¹⁵ at ingen soldat under det jyske regiment må begive sig af tjenesten, før end fire år er omme (gjaldt også officererne). Samme dag gav man besked til lensmændene i Jylland og Fyn, at da en del af de bønder, der er udskrevne til Kongens krigstjeneste understår sig til hverken selv at møde under fanen eller sende andre for sig, så skal lensmændene lade de ikke mødte tiltale med retten, og overveje om de burde have deres ejendom eller gårdfæstning forbrudt og stå til rette derfor. Det må hellere tilføjes, at ved et nyt åbent brev af 9. december 1620¹⁶ blev alle sagerne trukket tilbage uden begrundelse, således at de udskrevne bønder skulle være utiltalte for den sag.

Det paradoksale er, at allerede inden da havde Christian 4. ved et missive af 16/4 1619 skrevet til en række lensmænd i Skåne og på øerne,¹⁷ at han har erfaret, at størstedelen af disse bønder ikke formår at klare soldaterudskrivningen i den hidtidige form. For at forhindre, at gårdene bliver øde og at riget mister disse folk, har kongen anset det for bedst at søge en anden måde og vej, som formentlig med Guds hjælp kan blive varigere.

Kongen anslår, at 24 soldaters underhold om året koster 864 dlr. = 36 dlr. pr. soldat. Lensmændene skal derfor forhandle med de udskrevne bønder, om hvad de kan og vil betale for at slippe for soldaterudskrivningen og samtidig blive ved med at være fritaget for landgilde, skat og arbejde, men man skal påse, at ingen kommer til at give mindre, end gårdene kunne tåle, og heller ingen skal give mere, end at andre fremover vil antage gården.

I den følgende tid var der tilsyneladende livlige forhandlinger om-

¹⁵ Kancelliets Brevbøger 1620 s. 761 f.

¹⁶ Kancelliets Brevbøger 1620 s. 943.

¹⁷ Kancelliets Brevbøger 1619 s. 587 f.

kring i lenene.¹⁸ I Färs hrd. i det centrale Skåne fortælles det, at lensmanden til Landskrona len Tage Thott til Eriksholm havde været hos bønderne og spurgt, hvad de ville give. De svarede, at eftersom Kongelig Majestæt har forordnet, at de skulle give soldaten 18 dlr., så vil de også give 18 dlr. for at slippe for udskrivningen, *thi vores gårde er meget højt skattede og mesteparten er forarmede.*

I Fjäre herred i det nordlige Halland nåede man efter vidtgående forhandlinger ved herredstinget frem til, at man ville afløse landgilden i penge efter de sædvanlige takster (1 td. rug = 5 mark) og af samme takst ydermere den fjerde penning, altså 25 % oveni for at slippe for udskrivningen. Men det er bemærkelsesværdigt, at 15 bønder på tinget svarede, at de hellere ville fortsætte med at holde soldater, da de var for højt sat i landgilde og ikke kunne tåle at få den sat yderligere op.

At det ikke var bar klynkeri fra bøndernes side, fremgår af, at på Ods herreds ting, hvor de enkelte bønder kom med bud på mellem 9 og 15 rdl., svor mange repræsentanter fra sognene heriblandt flere sognefogeder på, at afgifterne ikke kunne sættes højere, hvis ikke godset skulle blive ødelagt, eftersom de nu i denne tid, som de samme bønder har holdt soldater, er kommet så meget til agters og armod, *at meste parten af dennem er forarmede.*

Lensmanden på Kalundborg slot, Steen Brahe, meddelte i drastiske vendinger: »En part af gårdene er øde, og der er ingen som vil fæste dem på grund af den store besværing med samme soldater at holde, og en part er desuden så forarmede, at de beder om lov til at forlade gårdene, formedelst deres gårde er så ringe, at de ikke kan fremskaffe de nødvendige midler til at holde soldater.

Såvel fæstebønderne som en part af de jordegne bønder erklærer, at de vil hellere miste deres ejendom, end udgive den tynde som nu er dem foreholdet, og de ville ikke godvilligen indgå nogen aftale, førend jeg truede dem med fængsel og jern at sendes til København udi.« Men så kom de også til fornuft!

Betragter man Steen Brahes egne tal, så forstår man faktisk godt bøndernes modstand. De 24 bønder plejede at yde en landgilde, der svarede til 109 rdl. Kongen krævede nu 864 rdl. af bønderne for at slippe for soldaterholdet (og samtidig slippe for landgilde, skat m.v.). Ved svære trusler fik lensmanden dem med til en aftale om at yde 428 ½ rdl., men det var jo ikke nok. Fra den øvrige del af Kalundborg len kunne

¹⁸ RA, Danske Kancelli B 101: Akter vedr. de efter kgl. befaling førte forhandlinger med bønderne om afløsning af soldaterhold med en årlig pengeafgift jvnf. Kgl. missive af 16/4 1619.

Steen Brahe bestemt ikke tåle at miste den mindste arbejdskraft fra bøndernes side, idet han henholdt sig til kronens fordringer om at få tilført Københavns slot mere end 500 læs brænde og trækul om året samt transporten af brænde og salpeter til de nye salpeterlader, som kongen havde ladet indrette med henblik på krudtfremstilling.¹⁹ Nu var det så heldigt, at til Kalundborg len hørte også Samsø. Steen Brahe gjorde gældende at på denne lille ø, hvor der var mange velstående ungarle, som ernærede sig ved en udstrakt skibsfart, der kunne man uden besvær pålægge en fast årlig ekstraskat i form af 1 mark pr. ungarl og 3 mark pr. fjerding jord, hvilket gav 435 ½ rdl. årligt, hvilket sammen med det bevilgede beløb fra Odsherred gav 864 rdl., og det var præcis det, man skulle bruge til de 24 soldater. Det er måske ikke nogen meget elegant form for problemløsning, men den er meget karakteristisk for disse års danske indenrigspolitik.

Først den 28. februar 1620 meddelte Christian 4. Rigsrådet,²⁰ at »vi mærker den forrige krigsordning besværligen at kunne holdes«. Da det endvidere havde vist sig, at de forhandlinger om en pengeafløsning af soldaterholdet, som er refereret ovenfor, gav alt for lidt, foreslog kongen, at byrden skulle fordeles på samtlige bønder i Riget (dog ikke adelens), idet han antog, at samtlige bønder sådan besværing bedre kan tåle end nogle få, og det er bedre at levere besoldning i proviant end i rede penge. Derfor bad han Rigsrådet (d.v.s. Rentekammeret) om at udregne, hvad der behøves til 4.000 mand, når samtlige kronens og gejstlighedens bønder tages i betragtning.

Rigsrådet svarede den 7. marts 1620, at dette ville koste hver bonde mindst 3 dlr. kurant udover deres sædvanlige landgilde. Og eftersom dette var mere end en dobbeltskat, og en enkeltskat kun med største besvær kunne inddrives, måtte Rigsrådet skarpt fraråde en sådan afløsningsordning. Til gengæld foreslog rådet et nyt system, der utvivlsomt var kopieret efter det svenske udskrivningssystem, nemlig at 9 bønder skulle underholde én soldat. Disse soldater skal udtages af de skikkelige unge karle, som her i riget er at finde, og soldaterne skal blive i tjenesten i 3 år, og når de ikke er i krigstjeneste, skal de nøjes med den løn hjemme på gården, som er aftalt. De 9 mand skal tilsammen give soldaten ud over den sædvanlige årsløn 5 mark kurant og 6 sk. til et par sko og til krudt og lunter.²¹

¹⁹ Karl-Erik Frandsen: *Christian IV og bønderne* i *Christian IV.s verden* red. af Svend Ellehøj. 1988 s. 179 f.

²⁰ Erslev: *Aktstykker og Oplysninger* bd. I s. 266.

²¹ Erslev: *Aktstykker og Oplysninger* bd. I s. 271 ff.

Selv om kongen sikkert kunne godkende forslaget, handlede han meget langsomt. Det var først den 20. maj 1620, at han gav lensmændene i Skåne ordre til at lade optage mandtal over kronens og gejstlighedens bønder (kun adelens arvegods undtaget).²² Endelig den 13. september 1620 fik 4 kommissærer ordre til i Skånelandene at lægge bønderne sammen i lægd på 9, der skulle underholde en ugift tjenestekarl, der skal tjene som soldat i 2 eller 3 år.

Dagen efter kom der så en ny krigsordinans om fodfolket i Skåne-Halland og Blekinge.²³ Den er helt identisk med den, der næste år, nemlig den 12. april 1621, blev udstedt for hele riget. Sammen med den var også en instruks for et antal kommissarier for øerne og Jylland om at foretage inddeling i lægder og samtidig tildele hver kaptajn de knægte, som skal være hans underhavende soldater.

Ydermere skulle der i hvert kompagni være 10 »adelsburser eller fri knægte«, som skulle være gamle og forsøgte soldater, der kunne marchere i det forreste geled. Disse skulle fortsat underholdes af 10 af de bedste gårde i hvert kompagnis område (altså uden lægdsinddeling). På samme måde skulle underofficererne tildeles nogle af de gamle udskrivningsgårde som underhold.

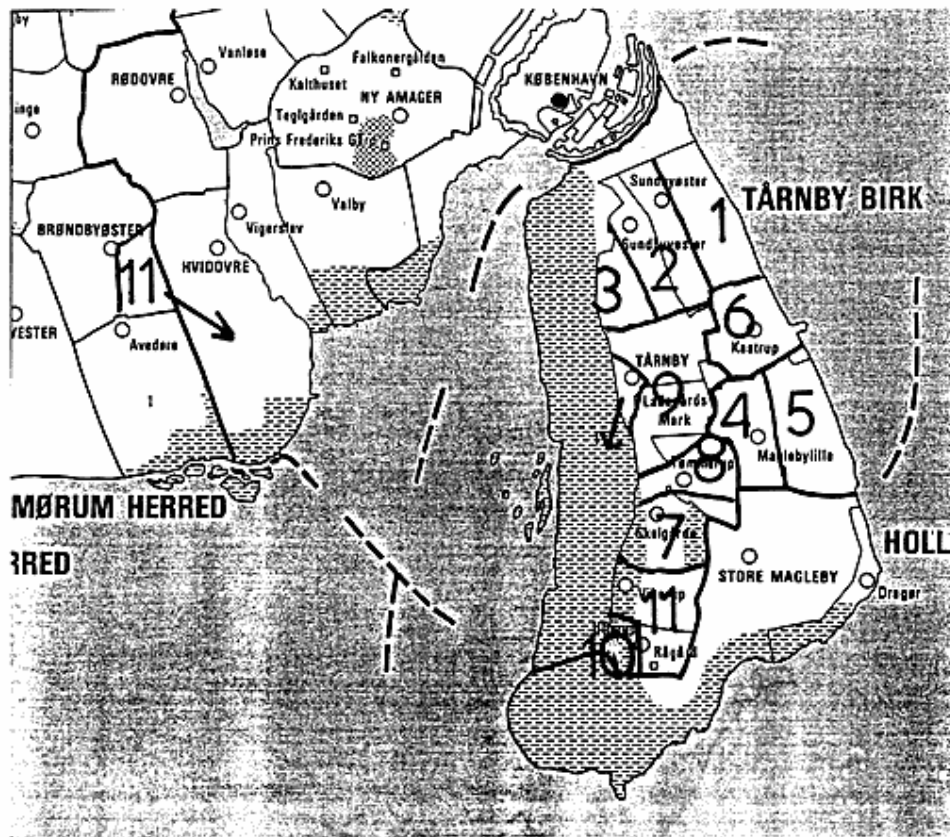
Det var helt klart kommissærerne (og altså hverken lensmænd eller officerer), der skulle udskrive de bønderkarle, som skulle tjene under kompagnierne. Desværre ved vi vist ikke meget om, hvordan de gjorde dette, men i de forskellige ruller over lægdinddelingen er også antegnet navne på krigsduelige soldater.

Afgørende var det, at disse nye soldaterbønder ikke skulle fritages for hverken landgilde eller skat som modydelse for soldaterholdet, men til gengæld var de 9 om at udrede løn og munderingsudgifter m.v og kunne så på skift have glæde af karlens arbejdskraft, når han ellers var hjemme fra tjenesten.

Hele landet (udenfor adelsgodset) blev således for første gang skrevet i mandtal og bønderne inddelt i lægder, og for at vise et konkret eksempel på hvordan det skete, er på fig 3 indtegnet lægdsinddelingen på Amager. Det var jo sjældent, at der var 9 gårde i en landsby, så der måtte forskellige kombinationer til, for at det hele kunne gå op. Det var ikke den smarteste løsning man fandt på Amager, hvor 2 bønder i Brøndbyøster kom i lægd med bønderne i Viberup, en del af Ullerup og enkeltgården Rågård.

²² Kancelliets Brevbøger 1620, s. 860 f.

²³ CCD III, 619, 645 ff.

Figur 3. Lægsinddeling på Amager 1621. Tallene angiver lægdernes numre

Militariseringen af landbosamfundet 1638

Den således omorganiserede nationale hær synes at have fungeret nogenlunde, men især som uddannelsessted og rekrutteringsorgan for den professionelle, hvervede hær.

I 1638 skete der en afgørende nydannelse på området, da adelen, som hidtil udelukkende havde bidraget til forsvaret ved rostjenesten, nu gik med til også at stille med fodfolkssoldater fra adelsgodset, dog i første omgang kun 2 pr. 300 tdr. hartkorn, så ordningen kan ikke have været meget belastende. I 1641 blev tallet dog forøget til 4 mand pr. 300 tdr. htk.,²⁴ og eksercerpladserne skulle lægges sådan (normalt ved en kirke) at soldaten kunne gå hjemmefra om morgenen, påhøre Gudstjenesten, derefter eksercere og siden gå hjem igen inden aften. 29/11 1641 blev også de traditionelle landsregimenter forøget, simpelthen ved at der af de gamle lægder skulle udskrives endnu en ung karl, der to gange om

²⁴ Adelen's bevilling 28/10 1641: Erslev II 578 f.

måneden, eller om muligt oftere, skulle ekserceres af de sædvanlige officerer.

Det var et fundamentalt element i hele systemet, at adelens tropper ikke på nogen som helst måde måtte blandes med kronens.

Denne stærkt øgede udskrivning betød, at der næppe var en gård i hele landet, der ikke direkte eller indirekte var involveret i det militære system. Ud fra en historisk betragtning er det ydermere så heldigt, at netop fra samme periode begynder de retshistoriske kilder at flyde langt rigeligere end tidligere, således at vi kan få indtryk af, hvordan landbosamfundet reagerede på denne militarisering.

En direkte virkning af at der nu kom langt flere våben end tidligere ud i lokalsamfundene kan bl.a. aflæses af de ordrer,²⁵ der blev udstedt, om at løsgængere og andre kumpaner, som med bøsser og andet gevær løb rundt i landene, skulle straks fanges og sendes i jern på Bremerholm.

Adelens soldater blev tilsyneladende udskrevet på samme måde, som kronens bønder var blevet det efter 1614-ordningen, og det er ikke så mærkeligt, at de reagerede på samme måde, som deres standsfæller havde gjort det i 1619-21. Der var dels spørgsmålet om direkte udskrevne soldater, men der var sandelig i mindst lige så høj grad tale om, at der blev betalt en masse penge til udrustning af disse soldater, og om »frihedspenge«, hvor det ser ud til, at en bonde mod at betale 4 rdl. kunne blive fritaget for at levere en soldat. Bønderne synes ikke at have været ivrige for selv at være soldater og ej heller for at sende deres egne sønner. Der er faktisk mange eksempler på, at velstående bønder »køber« en anden til at være soldat for dem, og selvfølgelig også mange eksempler på, at disse aftaler ikke blev overholdt og måtte for retten.

Eksempler på egentlig modstand mod soldaterudskrivningen er der til gengæld få af. Her kan nævnes, at på Skads herreds ting den 9. januar 1644 befalede kronens ridefoged Peder Børgesen almuen på Kongelig Majestæts vegne, at de skulle være deres officerer hørige og lydige. Hvortil Mikkel Olufsen i Tobøl surt svarede, at hans officerer hverken kunne mønstre ham på den ene eller anden manér eller lære ham noget, »og sådant hans modvillige svar, gjorde andre modvillige«.²⁶

Som bemærket af Gunner Lind s. 85, så blev der i 1646 iværksat en ny ordning med en reduktion af de hvervede tropper og en forøgelse af de udskrevne.

Lægderne blev sat ned til 1 soldat pr. 5 gårde. Samtidig fik bønderne

²⁵ F.eks. missive til lensmændene i Skånelandene af 29. november 1641.

²⁶ Jeg takker ph.d.-stipendiat Hans Henrik Appel for udskrifter af relevante afsnit fra Skads herreds tingbog.

mulighed for at købe sig fri for udskrivning ved selv at skaffe en knægt, give ham et hus med jord fra hver af de 5 bønder med 1 skp. land i hver mark, som gødes første gang samt årligt give $\frac{1}{2}$ læs hø og noget tørvebrændsel og hver 1 rd., så skulle de siden slet intet mere være soldaten pligtige. »Men hvor det ikke er praktisabelt, eller hvor bønderne ikke selv kan eller vil tilvejebringe det, skal alting forblive med 5 gårde pr. lægd ved den gamle maner.«²⁷

Dette svarer helt klart til det senere svenske inddelingssystem, og det er jo interessant at bemærke, at det først var efter Karl 10. Gustavs tronbestigelse i 1654, at noget lignende blev forsøgt i Sverige, især ved at ledige soldater blev anbragt på øde gårde. Der er dog ikke dokumenteret eksempler på, at systemet faktisk blev anvendt i Danmark.

Derimod kan man fra 1646 iagttage et helt nyt og ejendommeligt fænomen i forbindelse med udskrivningsvæsenet. De udskrevne soldater (eller deres fædre) tilbyder deres tjeneste til bønderne i lægdet, således at faderen anbefaler sønnen til bønderne: »om nogen vil tage ham udi tjeneste, skal han straks være dem følgagtig, eftersom han ikke kan formå at holde ham hjemme i denne dyrtid til kost og underholdning.« Skads herreds tingbog er fuld af eksempler på, at unge karle tilbyder deres tjeneste til bønder i forbindelse med soldatertjeneste, og det er interessant at bemærke, at det nu synes at være blevet herredstingets opgave at registrere aftaler om soldaterhold undertiden i form af en »vide og vedtægt«.

Som et eksempel kan nævnes aftalen af 17. februar 1652 på Skads herreds ting, hvor 9 bønder i Brøndum erklærede offentligt, at de forpligtede sig, deres børn og efterkommere til herefter årligt i deres lægd at ville leje en soldat og give og betale ham hvert år, det de nu havde aftalt til løn og til lunte og krudt.

Samtidig blev der i 1646 også indført en nyordning for rytteriet. Det blev bestemt, at man både fra krongodset og fra adelsgodset skulle stille med en rytter pr. 400 tdr. htk. Rytteren skulle være fri for skat, ægt, landgilde og al kgl. tyng, men han skulle dog betale tiende, hvilket må betyde, at han faktisk skulle drive gården. Den manglende landgilde skulle kompenseres af de bønder, som indgik i lægdet på 400 tdr. htk.

Systemet blev i 1653 udvidet med sogneryttere,²⁸ således at for første gang skulle alle beboere i et sogn uanset ejendomsforhold (selv adelens ugedagsbønder skulle bidrage) stille en rytter med hest og udrustning, og samtidig bestemtes at alle våbenføre mænd på landet hyppigt skulle

²⁷ Kancelliets Brevbøger 12. december 1646.

²⁸ CCD 6 nr. 114 (revers af 30/6 1653).

øves med deres gevær og ekserceres under kommando af lensmændene og landkommissærerne.

De øgede militære krav til landbefolkningen gav naturligvis også problemer med disciplin og mødeeffektivitet. Her skal blot nævnes en tinglysning på Skads herreds ting den 24/5 1653, hvor kronens ridefoged befalede, at der hvor soldaterne manglede fra deres lægd, som var det 13., 14., 15., 19., 20. og 23. lægd, og ikke var mødt i skansen efter deres kaptajns befaling og ordre, at de hermed skal være befalet straks uden nogen forsømmelse at tilholde og fremskaffe deres soldater udi skansen eller selv personligen udi deres sted fremgå, såfremt de ikke derfor ville stande til rette og straffes som vederbør!

Der er også mange eksempler på, at soldater som var udskrevet på adelsgods, løb bort fra stavnen, hvilket var forbudt, hvorfor de blev efterlyst på herredstingene.

Den 5. maj 1653 blev der udstedt en forordning om landmilitsen.²⁹ Den blev indledt med nogle ganske alvorlige betragtninger om, at det udskrevne landfolk forholdt sig meget uskikkeligt og uforsvarligt, og at mange løb fra deres pligt og anstillede sig modvillige og forsømmelige, når de blev kaldt til mønstring med mange »inconvenientser og confusioner« til følge. Forordningen indskærpede, at hvis nogen ikke mødte frem eller var utilbørlig og modvillig under marchen, skulle han straffes med eksekution ved pæl, hest eller gadeløb (militære straffe) eller straffes med en civil dom til 1-3 år i jern på Bremerholm.

På denne baggrund virker det ejendommeligt, at Gunner Lind skriver på s. 88, at *bestemmelserne om ansvar, byrder og kontrol giver også billedet af et militær, der var fint passet ind i det danske landbosamfund*. Jeg synes, at de nævnte eksempler er tegn på, at systemet med udskrevne tropper ikke fungerede godt i Danmark, men kun takket være massiv tvang. Der synes at have været en udbredt modvilje mod at gøre tjeneste i landsdelsregimenterne og også fra bøndernes side vanskeligheder eller modvilje mod at betale.

Rockstroh nåede i sin tid frem til en lignende opfattelse:³⁰ *»Det er i det hele taget noget for den tid ejendommeligt, at bondebefolkningen altid og overalt var let at rejse i i form af landeværn, landstorm og villig fandt sig i denne form af krigstjeneste og til tider ydede ligefrem beundringsværdige præstationer, mens man samtidig næsten overalt træffer en afgjort ulyst til tjenesten i de regulære afdelinger, selv i de nationale, hvor dog også befalingsmændene var danske.*

Også ud fra en rent militær betragtning har Gunner Linds »helt«

²⁹ CCD 6 nr. 105.

³⁰ Rockstroh I, s. 140.

rigsmarsken Anders Bille en meget negativ vurdering af de udskrevne soldater: *Det er hidtil sket med den største skade, at der bliver udskrevet gamle, gifte husmænd, krumme og lamme Stakler, som ere ganske udygtige.*³¹

Afslutningsvis vil jeg opsummere, at jeg ikke deler Gunner Linds meget positive syn på den danske nationale hær i perioden 1614-62. Den passede bestemt ikke særligt godt til det danske landbosamfund, og dens resultater var tilsvarende tragisk dårlige.

Samtidig må jeg fremhæve, at det her kun er et enkelt aspekt, som jeg har trukket ud af en stor helhed i Gunner Linds disputats, og givetvis ikke den del af bogen, som han selv har tillagt størst vægt. Det må derfor understreges, at Gunner Lind med sit store arbejde har givet et meget værdifuldt bidrag til Nordens historie i 1600-tallet, således at ingen fremover vil kunne beskæftige sig med Danmarks historie mellem 1614 og 1662 uden at tage stilling til og inddrage materialet fra Gunner Linds bog om Hæren og Magten i Danmark.

³¹ Danske Magazin 5 rk. bd. I s. 286.